

LXI'IMO'ON

CASA GALLINA
CULTURA • COMUNIDAD • MEDIO AMBIENTE

 CULTURA
SECRETARÍA DE CULTURA

Fundación
BBVA

* FUNDACIÓN JUMEX ARTE CONTEMPORÁNEO

IXI'MO'ON

Ixi'imo'one' junp'éel áanalte' beeta'an ti'al mejen j xooko'ob, je'el bix ti'al u j kajnáalilo'ob Santa María de la Ribera tu noj kaajil Ciudad de Méxicoe' beeyxan ti'al mejen maya kaajo'ob, nahua kaajo'ob, yéetel zapoteca kaajo'ob, ti'al u k'iinbesa'al, u k'a'ajsa'al yéetel u péektsita'al u tséentikuba máak yéetel ixi'im yéetel u mu'uk'a'ankuunta'al le chuunt'aano'obo'. Ixi'ime' junp'éel noj janabil yéetel noj miaatsil ba'al t lu'umil, sesenta y cuatro u jejeláasil u ch'i'ibal ku pak'chajal, u ya'abile' sijnáal woy t lu'umile'. U ayik'aalil le jejeláas sijnáalila' jach uts u biskubáa yéetel u satunsatil le miaatsil mek'nak'tmil u yóol le ch'i'ibalilo'ob yaan ti' jejeláas kaajo'obo' yéetel ti' nukuch pet lu'umo'ob tu'ux k'ajóola'an yuumtsilo'obo', ku meyajta'al yuum iik' yéetel yaan u yojéelalil meen janal nuupul yéetel u k'u'umkinsa'al de ixi'ima'.

Kexi' wa le meyaj ch'a'achi'itik le ixi'im yéetel bix u meyajta'al liik'il ka'ach úucho': le koolo' ka'aj u péeks u yóolil yojéelta'al tumen le máaxo'ob ku xooko'obo' ti'al ka'aj yanak ti'ob u yóolal u kaláantiko'ob, ka'aj taakak u táakpajal u ya'abil máako'ob tu ch'a'achi'itajil ma'alob janalbil ba'alo'ob, u jejeláasilo'ob, u kalanil sijnáalil yéetel u jach ma'alob nu'ukbesajil kaaj, ku núupultubáa yéetel sijnáalil, yéetel xan tooj óolal. Le áanalte'a' táan u kaxtik bix je'el u páajtal u yáantaj ti'al ka'aj noj ba'alchajak le kaambalilo', ka'aj k'i'itpajak le tuukulo' yéetele' ka'aj siijik móokt'aano'ob yéetel u jelpajalil kuxtalo'ob ts'ik u yóol u miaatsilil sáaskunaj tuukul, t'ajkunaj tuukul, áantaj meyaj yéetel wíinikil ku méek'táantikubáa yéetel u lu'umil.

CASA GALLINA
CULTURA • COMUNIDAD • MEDIO AMBIENTE

U mejen paalal ixi'im

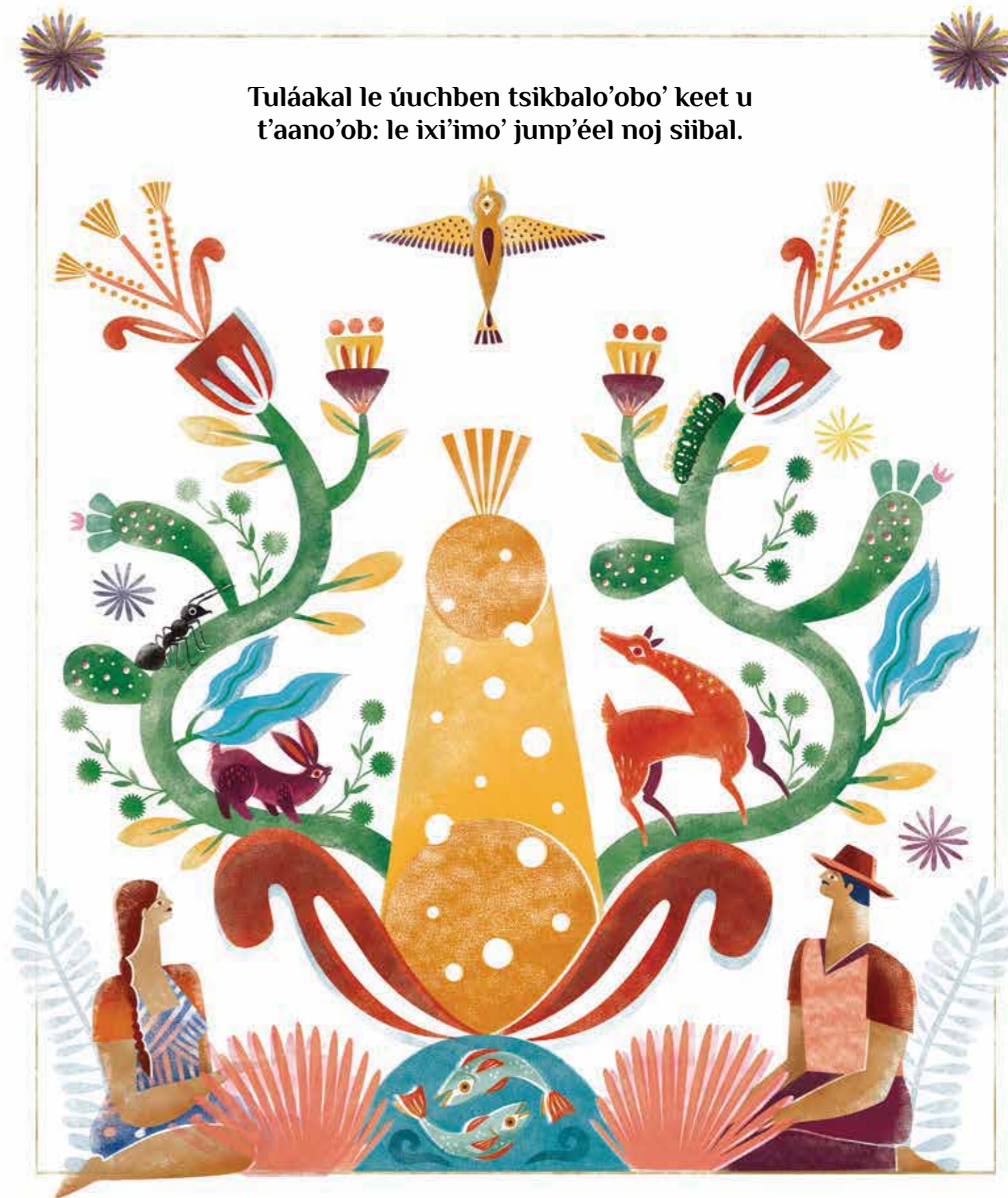
Le úuchben maya tsikbaló' ku ya'alike', le Yuumtsilo'obo' tu beeto'ob bin yéetel u lu'umil k'at le yáax máako', ba'ale' jutchaji. Ts'o'okole' tu póolo'ob che', ba'ale' jach chich, ma' tu wúuts'ul. Beey tu babal beetilo'obo' tak ka'aj tu kaxto'ob bix u ma'alobil: u xa'ak'tiko'ob sak yéetel k'ank'an ixi'im.

Yaan úuchben tsikbaló'ob ku beeta'al tu yo'olal le ixi'imo'; ya'ab máax a'alike' yéetel sakan pa'at le yáax máako'ob yéetel le ba'alche'obo', ba'ale' yaan u jeel máax a'alike' le ixi'imo' chéen taal u máans u wi'ijil máako'obi' tumen ka'ache' chéen xiiu, moots yéetel bak' ku jaantiko'ob.

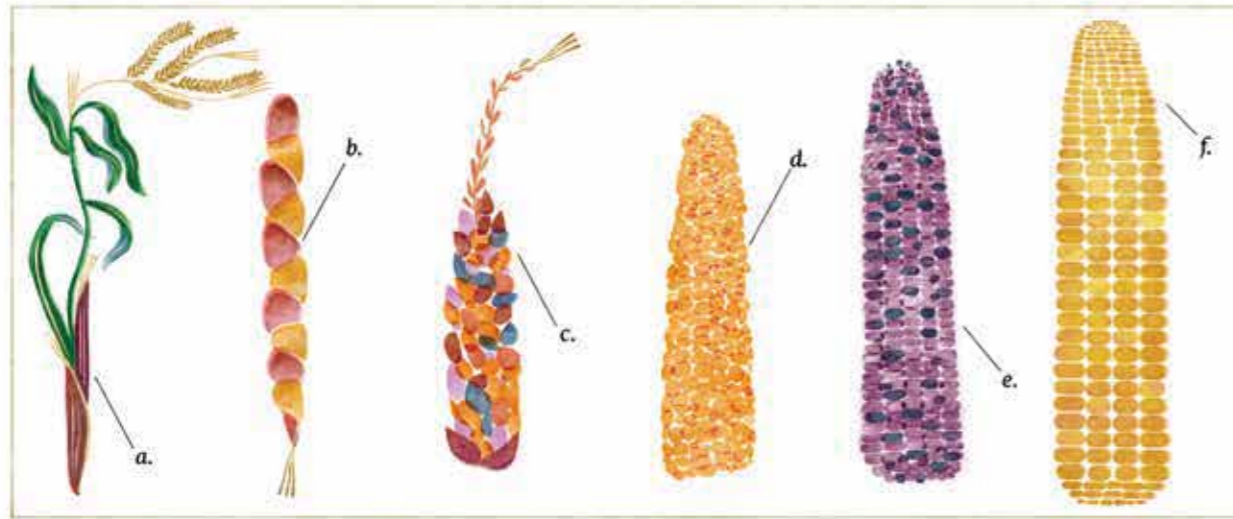
Le tsikbal ku beetik le j Nahua'obo' ku ya'alike', j Quetzalcóatle' péeknaj u yóol tumen le wi'ijilo', le beetik tu kaxtaj bix u yojéeltik tu'ux witsil ta'aka'an le ixi'im ma' tu páajtal u ta'alal mix tumen le j Yuumo'obo'. Tu wolo'ob u muuk'o'ob ti'al u bujko'ob le witso' ba'ale' ma' tsa'ayo'obi'. Chéen táan un máan u tuukul ti'al u yilik bix je'el u páajtal u je'ike', le Quetzalcóatla' tu yilaj bix u bin juntúul chak síinik kuchmil junp'éel ixi'im. Beyi'istako' ja'ili' le síinik je'el u páajtal u máan tu xiikilil le wits ti'al u jo'osik le noj janalo'.

Wa ka'aj paakatnakech ta bak'paache' yaan a wilik yaan ba'alche'ob óol chika'antak ti' teech, ba'ale' yéetel u jeelo'obe' junpuli' ma'. Ba'ali' ku máan tu pool le úuchben j Yuumo'ob ka'aj tu pato'ob le yóok'olkaab je'el bix tu beetilo'oba'. Wa ti' teech ka'aj ts'abak a beet ka'ache', máakalmáak ba'alche'il je'el a beetik yéetel u sakaanil ixi'ime'. Pat juntúul chan ba'alche' yéetel sakan wa plastilina. Ts'o'okole' ka tukultik ba'ax unaj u beetik yéetel u kuxtal. Tu úuchben tuukul le maya wiiniko'obo' ya'ab u téenele' yaan ba'ax ku taal u beet juntúul ba'alche' woy yóok'olkaabe', yaan ba'ax yo'olal ku taal.

Tuláakal le úuchben tsikbaló'obo' keet u t'aano'ob: le ixi'imo' junp'éel noj siibal.

U chan nool le ixi'imo'.

Le teocintleo' óoli' beey u chan nool le ixi'imo'. Juntuul jach úuchben nool, ba'ale' tak walkila' múul yanik yéetel u yáabil. Ma'alob a'albile', yéetel u yáabilo'ob, tumen u ya'abil ja'abo'ob ts'o'ok u máane' yéetel xan u yáayalal u paalale', bejla'e' le teocintleo' jach ya'ab u ch'i'ibal.

Bix a tuklik u yantal juntúul a chan nool ts'o'ok 8,000 u ja'abil. Beey la'alajkil le teocintleo' Mesoamerica tíip'ij, le k'iino'ob káajik u meyajta'alo' ts'aba'an u k'aba', míin a wu'uymaj u yala'al ti' le najil xooko': Neolitico. Úuchben juum, máasima'. U túumben ja'abilo'ob tuunich u k'áat u ya'alej.

Ti' le k'iino'obo' Mesopomiaae' (bejla'e' Irak) ts'o'okili' u káajal u pak'ik u jeel i'inajo'ob je'el bix le trigo yéetel cebadae', kex 500 ja'abo'ob tu paache' le egiptoilo'obo' tu káajso'ob u yalak'tiko'ob miis, le chiino'obo' tu síijs'o'ob le ts'iibo'.

Le aj xaak'al xooko'obo' ts'o'ok u kaxtiko'ob u jach úuchben xiixel teocintle meyajta'an tu yáaktunil Tehuacan, Puebla. U jaajile' wa ka'aj a naktáant u chan nool le teocintleo' je'el a wa'alik ma' u ch'i'ibal le ixi'im yaan bejla'a'. Káajike' míin chika'an ti' su'uk ts'o'okole' u nalile' chéen beey ka'kóots mejen suum u yixi'imal k'as t'áat'ache'.

Le polok nal chechejkil u yixi'imal yaan to'on bejla'a', je'el máakalmáak u boonil yéetel u ch'i'ibale' u meeyjul u miilesil ja'abo'ob, u yéeyajil u yi'inajil yéetel u utsil kalaanil u ch'iijil.

Wa ka'aj k'uchuk u k'iinil u xu'ulul ti' u ch'i'ibal le ixi'im ku meyajta'al tak walkila', je'el bix p'a'atik u ka'ansajil to'on tumen le kaajo'obo', míin a paalal wa a wáabilo'obe' yaan u k'abéejtal ti'ob u bin u kaxto'ob le chan nool teocintle ti'al u káajal tu ka'téen u nu'ukbesiko'ob u yixi'imalo'. Ma' káane' tu yáam 8 000 ja'abe' je'el u najmatiko'ob u ka'yantal ixi'im ti'ob je'el bix yanil bejla'a'. Mina'an je'el bix ka'aj ki' k kalaant junpuli'e'.

Refrano'ob yéetel t'aano'obe' ku moliko'ob noj ba'alo'ob ku seten yúuchul tu kuxtalil máak, tuláakal ba'ax kuxa'an yéetel bix u kuxtalo'ob. Yane' jach ti'al u beetik u che'ej máak ba'ale' yaan xane' jach noj t'aan. Je'el wáa u páajtal a na'atik ba'ax u k'áat u ya'al le je'elo'oba'. Tuláakalo'ob ku ch'a'achi'itiko'ob ixi'im, ka'p'éel wa oxp'éel poole' asab ma'alob ti' chéen junp'éel.

Ts'iibt u tsikbalilo' yo'olal ma' u tu'ubul teech.

MIX BA'AL TI' KA'AJ
WEENKO'OB KA'ANAL, LE KEN
K'IITIK IXI'IM TI' OBE' TU
JUUNALO'OB KU YÉEMELO'OB

Mas ma'alob
chéen waaj
yéetel yaakunaj, ti'
xkaax wa yaan
▶▶▶ k'i'inamil

LE MÁAX KU SÍJIL TI'AL JUUNTOBIL
WAAJE'
KA'AN KU K'ÁAXAL
U LE'IL TI'

LE MÁAX TU PAK'AJ
U YIXI'IME',
U JAANT
U K'AJIL

IXI'IM MA' TU PAKTIK
U YICH MAYOE',
MIX SU'UK U TI'AL
TSÍIMIN

Wa yéetel sa'
ku bin u teejtal
u yóole',
sa' k bin
k ts'áik ti'

Chaay yéetel
mejen k'úume',
junts'áan
chaakil!

Ma' a chiiktik
teen le ixi'imo',
ma' kaaxeni'
▶▶▶▶▶▶▶▶▶▶

WA JUNP'IT U
TSÍIMINILO' OBE',
MAS
YA'AB U BAKLIL

U tsikbalilo'ob ich kool...

Ya'ab úuchben tsikballo'ob ku beetchajal tu yo'olal le xii'im yéetel u yotocho', le koolo'. U ya'abile' ti' ku chúunul ti' ba'ax ku k'ajóolta'al ti' xiiwe', ik'el, ba'alche'ob yéetel u yool sijnáalil, ba'ale' yaan u jeele' chéen patjo'ol tsikbal. Je'el bixake', wa mina'an le tsikballo'ob beya' u kuxtalil le koolo' mix chúuka'ani'.

Yaan máax a'alike' wa ku xúunp'ajta'al junp'éel nal ich koolo' le ken áak'a'abchajake' ku yok'ol, beey juntúul chan paal saatal ma' tu kaxtik u beel u yotoche'... ts'o'okole' ma' tu cha'ik a wenei.

Le bakalo' ma' unaj u che'kachta'ali', ja'ili' wa taak u yajtal u pu'uch máake'.

Yaan máax tuklike', le ken bin kiimik le ik'elo'obo', ku suuto'ob i'inajil ti'al u ka' kuxtalo'ob tu wiinklil junp'éel xiiu.

Tuláakal u jejeláasil siinik ku máan ich koolo' táan u taasik junp'éel t'aan: Le saay ku taal u xot ya'ax le'obo', táan u ya'aaliko'ob ma'alob ja'ab kun taal, ba'ale' wa k'aak'as ja'ab ku taale', mix ba'al ti' tumen ku yáantajo'ob u molo'ob sojol. Ku yala'al xane' u na' le saayo' ku suutkubáa kaanil, wa juntúul nuxi' tso' bin.

Wa xuulab ku máane' k'a'amkach cháak ku taasik, wa saakale' chéen x toosab.

Ichil u jejeláas kaajilo'ob Mexicoe', ti'al 28 ti' septiembree', u k'iinil San Migueele', ku pa'ak'al tu ti'itsilo'ob junp'éel koolo' k'atabche'ob beeta'an yéetel xpu'ujuk -junp'éel xiiw k'aank'an u lool- ti'al ma' u taal le kisin u k'ak'lubáa ichil le kool ti'al u k'askuuntik le ba'ax pak'chaja'ano'. Le xpu'ujuko', yaan tu'ux k'ajóolta'an beey "hierba de anis", u xiiw Tláloc, u yuumtsilil cháak.

Wa ti' chan kaaj kaja'aneche', wa chéen ka bin a xiiwbate', ma' tu p'áatal ma' a k'áatik u tsikbalilo'ob kool. Ti' jejelás tu'uxo'obe' jejeláas xan u tsikbalilo'ob ba'ax suuka'an, ti' yaan xan ba'ax ucha'an ti' ya'ab máako'ob ku kajtalo'ob k'áaxe'. Ma' tu ts'u'uttiko'ob u tsikbalil wa jaip'éeli'.

Ixi'im ti' tuláakal yóok'olkaab

Cerealo'obe' leti' u ya'abil ba'ax ku jaanta'al yóok'olkaab, ba'ale' wa unaj a ketik máakalmáak ku jach ya'abtal u pa'ak'al ichil trigo, arroz wa ixi'ime', úunchak wáa a tuklik leti' le ixi'im u noj ba'alilo'. Jach beey.

Kool k úuchben, k jak' óol yéetel u t'a'ajil u nu'ukbesajil k pak'ik ixi'im. **Ku kalaantik lu'um, ku ts'ik u nalil ka'téen junp'éel ja'ab** ts'o'okole' je'el ba'alak k'iine' yaan ba'al jaantbili', ba'ale' ima' páatchajak u túuxta'al ti' táanxel náachil lu'umilo'obi'.

Jach ku nu'ukpajal máak yéetel tumen le ken jo'ochoke' óol mixba'al ku luk'sa'al ti' ti'al u k'u'umta'al. Le beetik ku pa'ak'al ti' maanal 100 nukuch báak'kaajo'ob.

Ti' Mexico'e' ku k'ábéejtal 30 millones u toneladasil ixi'im ja'abenja'ab, kex tumen chéen 24 millones u toneladail ja'abenja'ab ku yantal ti'i'. Le u k'áat u ya'ale' le ku binetik ti'o' unaj u manik táanxel lu'umil. Ba'ale' ti' China xane' ma' tu ts'ik ti' yéetel le 200 mil toneladas ja'abenja'ab ku jochiko'.

U proteinail le ixi'im ku k'aba'intik zeinao' ku xa'ak'ta'al yéetel plastificantes ti'al u beeta'al janalbil xe'ek'o'ob (junjaats plasticos wa kuxa'an plaasticos) yéetel cha'ach.

Wa k ketik yéetel u jeel cerealo'obe', **le ixi'imo' kaabal u tojol tu táan u jeelo'ob**, ts'o'okole' ku tsa'ayal tuláakal tu'ux.

Le ixi'imo' chéen petroleo ku bin táanil ti' ti'al u beeta'al nu'ukulo'ob je'el bix: boon, jaabon, caucho, k'uuch, u xa'ak'o'ob janal, cerveza, tak'be'enil, etanol, (junp'éel u jejeláasil alcohol) biogas (ku meenchajal yéetel tu' juch'bil xíiu tu'ux ku sijil bacterias).

Ma' káan u jáak'al a wóol le ken a wojéelt máax pak'ik u seten ya'abil ixi'imi', **Estados Unidos** yéetel **China**.

Mexicoe' chéen wakp'éel tu paacho'ob yaan, kex 24 u toneladasil ti' junp'éel ja'ab ku jochik. Yaan noj bak'kaajo'ob ichil le africano'obo', je'el bix Lesotho, Zambia yéetel Sudafricae' asab ya'ab u k'abéetkuuntiko'ob ixi'im ti' Mexico, ba'ale' ma' uts tu yicho'ob le k'aank'an ixi'imo' tumen le boon je'elo' yaan junpéel u ta'akumbil tsikbalil tu yo'olal ich janal.

Wa táan a tuklik mina'an u jeel bak'kaaj tu'ux ku jaanta'al u ya'abil xkoots', quesadillas, júuyttil waaj, soopes, piim, esquites, k'eyem yéetel oop' ti' Méxicoe', unaj a wojéeltik junp'éel ba'al, ma' tulákal le ixi'im ku pa'ak'al yóok'olkaab ku k'abéetkuunsa'al ti'al jaantbilo'.

K'aba'ob yéetel ka'k'aba'ob

Ya'ab u ch'i'ibal ixii'm yaan yóok'olkaab, yaan kex 220. Ti' le je'elo'oba' 64 ku meyajta'al woy Mexicoe', ti' le je'elo'oba' 59 sijnalob'ob woye'.

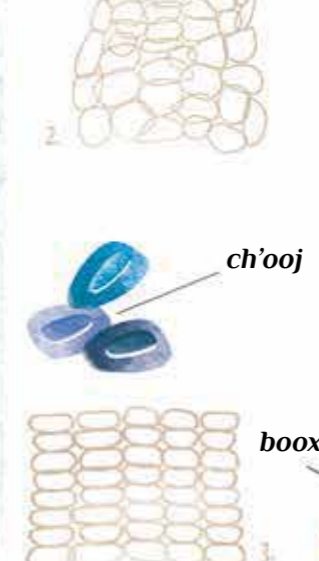
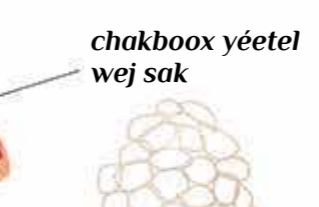
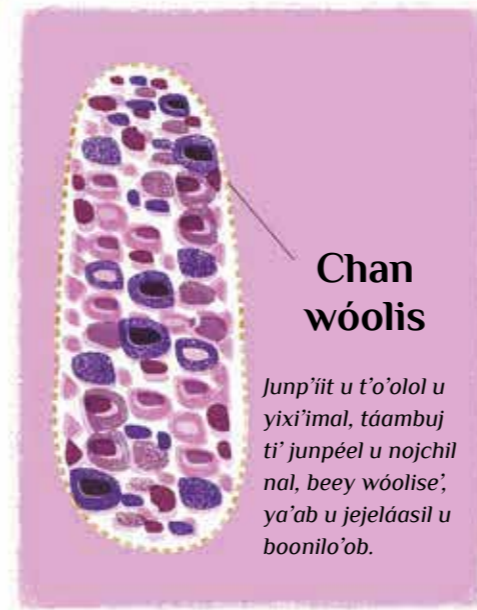
Yaane' ti'al che'ejt'bil u k'aba'ob je'el bix t'u'ul, mushito, muuch, wa chan wóolis. Ya'abe' "reventador" u k'aba'ob, u xka'k'aba'obe' ti' u taal tu'ux ku meyajta'alo'obe' je'el bix Nayarit, Guerrero, Yéetel Michoacan. Yaan nale' ka'p'éel u boonil, ma' tu jan chíikpajal wa janabil ba'al je'el u yala'al keeno'obe'. Kex tumen yaan k'iine' le nalo'obo' ku k'abéetkuunta'alo'ob ti'al u ke'enel wa ba'ax.

Ya'ab bix je'el u páajtal u ja'atsalo'obe': Tu yo'olal u chowaakil k'iinil u k'antal, jaip'éel u t'o'olol, u wiinklil u nalil wa u lu'umil tu'ux ku meyajta'al.

Le ixii'm tikinkuunta'ab u yóolo' ma' ti' sijnaalil talaja'ani' (ma' u yáabil teocintlei') tumen ti' k'exbesa'ano'ob ti' junp'éel kúuchil tu'ux ku beeta'al ba'alo'ob beyo' ti'al bin u mu'uk'a'ankiinta'alo'ob yéetel ma' u k'oja'ankuunta'alo'ob tumen le ooxojilo' mix tumen le ik'elo'obo'. Ba'ale' le ixii'mo' junp'éel nojba'al, le o'olale' ya'ab u wo'owola'al tumen le j its'ato'obo', tu yo'olal ma' chéen taak u kaxtiko'ob bix úunchak u asab ma'alobkiinta'al u janalili', u ba'alile' taak u k'abéetkuunsa'al ti'al ya'abkach ba'al je'el bix ti'al le nukuch j kon ts'aako'obo. Le je'elo'oba' jach túun ma' ti'al jaantbili'.

Ba'ale' tuláakal máax kuxa'ane' yaan u yóol, tak walkila' ma' ojela'an bix kun tsa'ayal tu wiinklil máax kun jaantik janal tikinkunta'an u yóoli'. Le xaak'al ts'o'ok u beeta'al yéel u kuxtalil ch'o'o' ma' jach u sáasilkuunti', le tséentabo'ob yéetel le tikin óolo' anchaj x ma' aliil, cancer yéetel u jeel talamil ti'ob.

Le beetike' ya'ab mola'ayo'ob k'áatik ma' u meyajta'al ixii'm tikinkuunta'an u yóol woy Mexicoe'; kex tumen ma' wet'a'an tumen le a'almajt'aano', tak walikila' ma' ojela'an wa ku wach' pa'ak'ali'. Ba'ale' ts'o'ok u yila'al tumen le j its'ato'ob yaan le ixii'm tikinkuunta'an u yóol ti' wa jaip'éel Estado'obo'. Bix túun k'uchiko'obi', tu yo'olal le niiko', leti'e' ma' k'abéet pasaporte ti'i' mix tu na'atik ba'ax u xuul junp'éel táanxel lu'umil.

Wa taak a ts'ik u nook'il ti'al u kalanil ixii'm yéetel u miatsile', kaxt pintura textil chika'antak u boonilo'ob ti' le ixii'mo'ob yaan tak walkila' (chak, boox, sak, K'aank'an, samal boox, ch'ooj) yéetel ya'ax ti'al u le'ob. K'os u yoochel junp'éel nal ti' junp'éel piinpin ju'un; le kun meyajtech bey sóol ti'al a patik u jeelo'obe'. Yéetel junp'éel u nu'ukulil u ya'ach'al bu'ule' je'el u páajtal a jayik u ya'abil nale'. Wa a k'áat jejeláas boon tu yóok'olo'obe' chéen unaj a pa'atik u tijil le yáaxo', ts'o'okole' ka máansik ka'máal yóok'ol. Wa xan a k'aate' je'el u páajtal a bonik yéetel junp'éel chan tsíitsabe'.

Liik'il tu mootse' tak tu k'ab

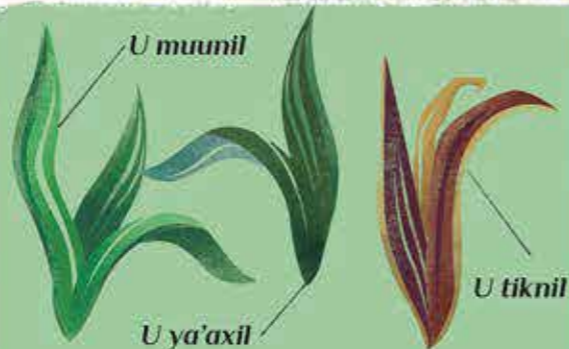
Junkúul nale' je'el u chukik tak 5 metros ti'e', kex u ya'abile' 2 wa 2,5 metros ti'.

♂ masculina

Junkúul nale' 15 wa tak 30 u le' yaan, ka'p'éel bix u loolankil: Xiib yéetel xch'up. U xiibile' leti'e u yi'ijo', u xch'upile', leti'e (mix ta na'atik) u tso'otse' u pool u nalilo'. Yéetel le yáaxo' ku béeytal u beeta'al júuytbil waaj yéetel, u ts'ook ka'p'éelo' ku lookansa'al ti'al ts'aak.

♀ femenina

U muumil

Muun, ya'ax wa tikiine' u jolo'ochil le nalo' ya'ab u k'abéejtal. Ti'al u to'obol ba'alo'ob ti'al jaantbil (to'obil jolo'och wa u ch'ujukil tamarindo. Beey xan ti'al u bak'el wa ba'axo'ob ku beet'al u ya'abil wa xan ti'al jats'uts keeno'ob. Kex tikiine' jolo'och u yala'al ti'.

Le jolo'ocho' ku meyaj xan ti'al u to'obol janal. Le ken tijiike' ku ts'a'abal ti' wakax ti'al jaantbil. Yaan tu'uxe' rastrojo u yala'al ti' beey tikiino', le ken jaanta'ak tumen wakax, tsiimin yéetel u jeel baalche'obe' ku sutiko'ob ti' le lu'umo'... a wojel bixi. Jach je'el bix unaje'.

Ixi'ime' u chuun u ya'abil u jejeláasil u janal ba'alche', wakax, ch'íich'o'ob tak ts'ulil ba'alche'ob. Tak le croquetas' yaan ixi'im ichil.

Le nalo' yaan k'iine' xikin u yala'al ti'. U jela'anil ti' u jeelo'obe, le ixi'imo' ma' ka'jaatsi' (cotiledones) le beetike' ma' tu je'epajal.

Wa ma' jo'och le nal ya'axilo', wa tij tu k'abe' ku béeytal u lí'isa'al pa'te' yéetel u jolo'ochil tak le ken k'uchuk u k'iinil u k'abéejtal, beey u yoxo'onta'alo'. Chéen u baklil ku p'áatal ti'al u t'a'abal k'áak' wa ti'al u beeta'al mejen jats'uts báaxalo'ob.

Le purepecha'ob kajakbalo'ob tu lu'umil Patzcuaro Michoacano', ku patko'ob úuchben wíinklilo'ob yéetel u sakaanil u sak'abil le ixi'imo'.

Buka'aj a ka'analil. A ketmabáa wáa yéetel junkúul nal.

Yéetel juntúul a éetile' bon junkúul nal ma' jach ka'anal (kex 2.5 wa 3 metro u ka'analil) te'el lu'umo', yéetel junpéel gis wa yóok'ol junpéel u chowak ju'unil kraf yéetel lapiz wa crayón.

Ma' u tu'ubul teech mix junp'éel u tíichil. Je'el u páajtal a ts'íibtik bix u bin u ch'íijil junkúul nale': tu jo'p'éel semana pa'ak'ake' kex buka'aje' chéen 30 cm yaan ti'; tu lajun semanaile' 100 cm yaan ti', tu 15 semanasile' ts'o'ok u chukik 200 cm u ka'analil. Le ken ts'o'okok a bonik le junkúul nalo', chilen tu tséel ti'al ka' wo'ojok a woochel .

Je'el wáa u páajtal a chukik junp'éel u nalil kex ma' a síit'e'. Ba'ax boonil ta yéeye'ex ti'al le ixi'imo'.

U siibal ka'an

Le miatsilo'ob kajlajo'ob Mesoamerica'ob jach ku páaytiko'ob u yich máak tumen tu ts'ajo'ob u yóolo'ob ti' u níib óolalo'ob, u tsíiko'ob yéetel bix yanil u nuup le xixim yéetel le j Yuumo'obo'.

Ma' xan chéen wa ba'axi'; u janalo'ob, u k'iinbesajo'ob, u mola'ayil u múul kuxtalo'ob, u yoksaj óolo'ob yéetel bix u yéeyik u nuuktakilo'obe' ti' laj ch'uya'ani'. Chéen kin wa'alteche' tu k'iinilo'ob paak'al yéetel jooche' mina'an k'atunilo'ob, tumen tuláakalo'ob laj taakalo'ob ti' le meyaaj je'elo'.

Ku ya'alik le miatsil nahuatlo', Xilonen u xunáanil le túumben xiximo' wa le túunben nalo', x búukts'o'ots u k'áat u ya'al u k'aba' tu yo'olal u ts'o'otse' u pool le nalo'. U jats'utsile', le péeksilt'aan jilotearo', táan u ch'a'achi'itik u k'iinil u yaantal u jéek le nalo', ku ketik yéetel loolo'ob -le beey u cháachachal ek'jute'eno' wa chakpak'e'en- jach nuuktak u yila'al.

U ti'alint le j Olmeca'obo' -tu paacho'obe' le j Nahua'ob xano'- Centeotl wa Cintéotl (u k'aba'obe' ku nupik le t'aano'ob centli, xixim, yéetel téotl, Yuum) u Yuumtsilil xixim. Wa táan a tuklik ba'ax yo'olal yáax t'aanajo'on tu yo'olal u xnahua xunáanil le túumben xiximo' ts'o'okole' táan k t'aan tu yo'olal Centeotl ti' le suutuka', je'el u páajtal u tsolpajale': Tuláakal u ts'apabil u k'iinilo'ob chíikbesik u chíijil le xiximo' juntúul u jela'anil Yuum ku táakpajal u beet u nojchili'. Wa xan xunáan tumen yaan k'iine' xiiib, yaan k'iine' xch'up. Je'el bix Chicomecóatle' óoli' beey u xunáanil xixim k'u'unta'an ti'al jaantbil wa uk'bile'.

Tak walkila' ya'ab kaajo'obe' le ken paak'alnako'ob wa le ken u káas u joocho'obe' ku k'iinbesiko'ob wa ku ts'iko'ob u yuk'lil ti'al ka'aj xik utsil ti'ob, ku k'áat óolob ti' yuum iik'o'ob, ku kóoytiko'ob u ki'imakil u yóolo'ob ti Yuum Cháak yéetel Yuum K'iin, le ken ts'o'okoke' ku t'oxkuba'ob yéetel u janlil, beey u talko'ob u koolo'obo'.

Ya'ab k'aba' yaan ti' junpéel u koj xixim.

Ich chontal, tojolabal, tsotsil yéetel ch'oolé', xixim u ya'ala'al, ich mayae' xixim. Ich mixteco, junpéel u t'aanilo'ob Oaxaca', nuni u k'aba', ba'ale' ich mixee' mook, ts'o'okole' ich zoquee' moc; le je'elo'oba' u jeel u t'aanilo'ob le mooyo'.

Ich popoluca, junpéel u t'aanilo'ob Veracruz yéetel Puebla', moc ti' le yáaxo' yéetel mojc ti' u ts'ook ka'p'éelo'.

Choclo yala'al ti', ti' wa jaip'éel u báak'kaajilo'ob Sudamerica; Venezuelae' junpéel nale' jojoto.

Le ba'al bakal k ti'alinto', u puksi'ik'al le nal ts'o'ok u yoxo'onpajalo', tu láak' tu'uxe' coronta wa tusa ku k'aba'intik.

Tak le mejen xixim p'uus ya'ab u k'aba' yano': rosetas, rositas, cotufas.

K'u'umtajil

Le máax boj jo'olt u k'u'umkintik le ixi'im beya, juntúul j its'at. Juntúul j its'at mix yojel ba'ax its'atil tu beeti'. U jaajile', kex jach ya'ab j xak'alxooko'ob yéetel u jeel aj na'ato'ob ts'o'ok u seten xak'altiko'ob le k'u'umo', ma' páatchajak u yojéeltiko'ob máax yáax beeti', tumen ts'o'ok u máan ya'ab u sientosil u ja'abil.

Ts'o'okole', ma' tu páajtal wa ma' ya'ab máax táakpaj ka'aj béeychaji. U ya'abil mesoamericano máako'ob.

Miin beey u meenchajala':

1. Ku ch'a'abal le ixi'imo',

2. Ku xiixta'al ma'alobe' tso'o'kole' ku cha'alal;

3. Ku ts'a'abal k'áak' look yéetel ta'an. Le beetik ku sólpajal u ma'ats'il le ixi'imo', jojots'kil u p'áatal beey u yoot'el máak popo'kile'.

4. Ku ts'o'okole' u bak'ele' ku lu'ulu'tal, le beetik le ken ju'uch'uke' ku wej tak'bal u sakaanil.

U its'atilile' ma' chéen yo'olal páatji u kaxta'al bix u su'utul lu'ulukil sakaanil junwóol u koj tikin yéetel ts'u'uts'uy ixi'imi'.

U noj ba'alile', le ken k'u'umta'ake' ku mu'uk'a'antal u yool u tséen: ku yantal calcio yéetel potacio ti', ts'o'okole' u proteinasile' jach ku beetik uts ti' k wíinklil.

Tu láak' tu'uxo'ob woy yóok'olkaabe' ma' beey u nu'ukbesa'ali', le beetik yaan máaxo'ob ma' chuka'an u bitaminail u wíinklile' ku tsa'ayal we'echil ti'.

Bix túun kaxta'abik u noj ba'alil u k'u'umta'al le ixi'imo'. Miin mix tu yojéelto'obi', ba'ale' leti' t'abik u yool máak: Tu síijs'o'ob chéen yéetel u ts'an paakato'ob ts'o'okole' yéetel xan u tuukulil junp'éeel bix u beeta'al sakan tumen k'abéetchaj ti'ob.

Choko waaj

Le ku'u'mo' leti'e ku yantal le ken k'u'umta'ak le ixi'imo'. Wa ka beetik ta wotoche', je'el u béeytal a juch'ik ti' junp'éel chan molinoe' wa ti' junp'éel ka'; ti' molinoe' ma' tu jan ka'ansik máak, ba'ale' ku yala'ale' ti' bin ka'e' jach bin ku p'áatal lu'ulu'kil. Ku tso'okole' ku béeytal a patik u mejen wóolol sakan tu táan a k'ab ti'al a beetik u waajil (pak'achbil waaj u yala'al ti') wa xan yach'bil yéetel junp'éel x k'uuruch wa xk'uuruchmáaskab.

Beeyxan je'el bix u ya'abil mexicano'ob kaja'ano'ob ti' nukuch kaajo'obe', ku páajtal a manik a wo'och waaj tu kúuchilil tu'ux ku ko'onol.

Ma' káan wa ts'o'ok a wilik te'el kúuchilo'obo' le nukuch kuumo'ob tu'ux ets'ekbal le k'u'um ma'ili' ju'uch'uko'. Bejla'e' ma' jach piim u yila'ali', tumen u ya'abil máake' jach uts tu t'aan u manik sakan; lelo' m'ín jach láalaj k'iin je'el a wilike': le nukuch kúukuchalil sakan toba'antak yéetel nukuch xéexet'aal nook'o' táan u pa'atik u máansik u wi'ijil le nuxi' nu'ukul sutik waajil ku kirich' beey u tsaaj jmáaso'obo'.

Ba'ale' wa sakaanili' tun k'uchul tu'ux ku beeta'al le waajo', bix je'el u páajatal a wojéeltik wa u saknil ixi'ime', kux túun wa tusbe'en arináe (lelo' jach ma' paatali') wa xan xa'ak'ta'an tu ka'péelil (lelo'... wa mina'an u ma'alobil...)

Yáaxe',

je'el u páajtal a k'áatchi'e'; a wojel bix u ts'a'abal k'u'um k'áak': Ixi'im, ja', ta'an, yéetel u ts'a'bal k'áak'. Beexan yéetel le ba'ax ku yala'al industrialo' ku páajtal u beetal sakan, ts'o'okole ku tikinkuunta'al, le ken k'uchuk u súutukil u pak'achta'ale' ku ka' liilja'ata'al. Ba'ale' ts'o'ok a wojéeltik le ken beeta'ak ti' beya' ma' tu yantal u muuk' yóol u tséen je'el bix le ken k'u'umta'ak tu yotoch máake'.

Ts'o'ok wáa a kanik le t'aano'oba'. Je'el u páajtal u meenchajal junp'éel xk'aalk'alakt'aane':

Le máax kanik u ts'áa k'u'um ti'al u k'u'umtikubáa ixi'ime', biin noj aj ts'aa k'u'umchajak.

Le t'aan je'ela' ich nahuatl u taal, "nextamalli", ts'o'okole' ku nupik ka'p'éel t'aan "nextli" ti'al u páajtal u ya'alik ta'an yéetel "tamalli" u k'áat u ya'ale' u sakaanil ixi'im k'u'umta'an.

Ka'p'éele':

ka wets'kuumsik a paakat. U ya'abil u téetenele', le waaj ku k'u'umta'alo' le ken pak'achta'ake' ku jóok'ol u saayel, beey túun ma' keet u táan yéetel u paacho' ku p'óolol le ken káajak u tajal te'el yóok'ol le xamacho'. Unaj a wojéeltike' le ken a wóolt a beet junp'éel ma'alob xkoots'e' le u saayelo' le unaj u kuchik u ki'il le waajo'. Beey: le waajo' yaan u táan, yaan xan u pach.

Oxp'éele':

chéen p'él u chan siistale', le waaj beeta'an yéetel harinao' ku ts'u'uytal, wa ka wóolt a kots'e' ku káachal. Ba'ale' lelo': wa ka ts'ik ti' refrigeradore ma' tu jan k'astal kex ka'aj bo'okok tumen.

Ko'ox ilik: teche' ba'ax ka yéeyik: a jaantik u pak'achbil waajil je'el bix suuk u beeta'al tumen k ch'i'ibalo', lela' leti' beet u ts'abal u t'aanil tumen UNESCO ka'aj ch'a'abak beey Ba'al beey Pixan u ti'al j Lu'umkaabe' yo'olal u nojba'alil bix síilja'abik tumen le k úuchben miaatsilo'. Wa leti'e beeta'an tumen le nukuch máaskab nu'ukulo'ob yéetel le ixi'im k'oja'ankiinta'ano'ob tumen le táanxelilo'ob tséentik yéetel le k'aak'as ba'al kiinsik ik'el yéetel xíiwo'.

U ya'abkach jejeláasil u kuxtalil waaj

Ch'a'a junp'éeel choko waaj, táantik u pak'achta'ale', je'el máakalmáak u boonile'; tos junp'íit ta'ap' yóok'ole' ts'o'okole' ka jáaxkots'ik. Mmmm. Mix máak sutik u paach u k'ab ti' junp'éeel u xkkots'il ta'ap'. Ba'ale': wa ma' u waajil k'u'ume' mix a chéen máan a beete: ma' tan tsa'ayal, tumen u waajil le harinao jach kakachkil.

Junp'éeel xkoots'e' ku beeta'al ti'al u to'obol u ki'il waaj, je'el ba'axake'. Jach jaaj, je'el u páajtal a ts'ik u jejeláasil ki'waaje' tak le ken jach polokchajake' mix tun páajtal a kots'ik tu beel. Mix ba'al ti': wa ka bit'ik yéetel oxp'éeel u yaal a k'abe' junp'éeel xkoots'.

Wa chéen ka chokokintik le waajo', ka ka'jáawkiintike' ka ts'ik queso wa ki'waaj tu káape' ku suut quesadillail (beey, kex tumen queso ku ch'a'achi'itik tu k'aba'e', leyli' ma'alob lo'obal u túuntik máak u jeel ba'al ku ts'a'abal ichile'). Je'el xan u páajtal a ts'ik queso wa u jeel ba'al jaantbil ti' junp'éeel u waajil túumben sakane', ts'o'okole' ka tak'ik u chi' ti'al a pulik ich choko aceite wa yeek', beey u suut tsajbil quesadillao, woy ichilo'one empanada a'alik ti'.

Wa ka beetik ya'abkach xkoots'e' (tsajbil wa chéen beyo') ka tsolik ti' junp'éeel plato ts'o'okole' ka t'ojik junp'íit chokoj xa'ak' yóok'ole' ku suut enchiladasil. Wa ka ts'ik u ya'abil xa'ak'obe' ku suut bulbil xkoots'o'ob. Wa xan ka t'ubik waaj ich choko xa'ak'e', ts'o'okole' ka jo'osik ti' junp'éeel platoe', wa ka wuts'láantike' ku suut mejen wuuts'o'ob.

Ba'ale' wa ta beetaj le waaj yéetel ma'alob sakaan ti'al a tak'ankuuntik ti xamache', le ken wej tajake' ka chan xe'ep'ik u chi', beyo' u suut junp'éeel xe'ep'ilo'. Chika'an ti' sope, kex tumen le je'ela' asab piim ts'o'okole' ku piimtal u chi', le beetik ku nojochtal u líik'il.

Míin mina'an u jeel janabil ba'al seten ya'ab u jejeláasil u kuxtal je'el bix le waajo'.

Je'el xan a p'atik tijil le waajo' wa ka póokik ti' junp'éeel chujkaab, le ken oop'ake' ku béeytal u k'abéejtal. Ku páajtal xan a xo'oxo'otik je'el bix uts ta wich u yalab le waaj ti'al a tsaje' wa a póokej ti'al le ba'ax ku k'aba'intik nachos, chilaquiles wa u ya'ach'il waaj.

Yaan jach mejen waaj (xkoots') yaan jach nuuktaki' (lu'ulukil) yaan nukuch oop' (tlayudas) yéetel mejen jool (u yoop'il Istmo de Tehuantepec) yaan jach jaajay oop' (totopostes) tuláakal u mooyilo'ob Mexicoe' yaan u noj ba'alil u beeta'al.

Jejeláas boono'ob

Junp'éel u koj ixi'ime' noj be'en ba'al. Jejeláas u boonilo'ob beey le tuunich ku jóopbaló'obo': samalchak, chakboox, chakchoob, éek', jejeláas boox, k'aank'an yéetel u ya'abil u sakil tak u i'ilo'ob yéetel u koobilo'ob.

Ba'ale tuláakalo'ob ichil le wóolol yano'oba':

Ch'ujuk

Ta na'ataj: leti'e jach ya'ab u ch'ujukila'. Leti'e ku jaanta'al liik'il tu muunilo'oba', leti'e beey ma' k'aantsile'enchajak u nalilo'.

Búukinta'an

Leti' u seen lenkilil, tumen tuláakal u koj junp'éel nale' yaan u chan jolo'ochil beey u búuke'. U ya'abil u téenele' chéen ti'al cha'antbil ku k'abéetkuunsa'al.

P'uus

Ta ka' na'ataj. Leti' u jach chichil ti' tuláakal, wa ku chokokiinta'ale' ku wáak'ale' ku suut beey chan mukuye'. Yaan kaajo'obe' ku beetko'ob le k'aj yéetel le ixi'im je'ela', ti' ku juch'ko'ob ti' ka'e'.

Jul harina

Nuuktak u koj, ba'ale' neets ts'o'okole' po'po'ox, le beetik séeb u juch'chajal ti'al harina, séeb xan u tajal. Le ixi'im cacahuacintle ku beeta'al u k'eyemilo' leti'e beya'.

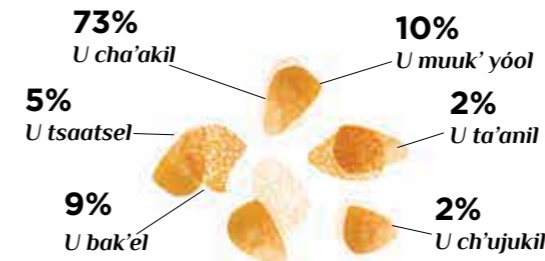
Koj

Le ixi'imo' ch'aama le beetik beey u yala'al ti'o'. Le je'ela' jach ya'ab u cha'akil yaan, ku beeta'al ba'alo'ob uk'bil yéetel beey xan harina ba'ale' ti'al xan waaj.

Sáasleme'en

je'el yala'al u búukintmaj néene'. leti'e seten k'ajóola'ana'; ku k'abéetkuunsa'al ti'al sakantbil.

Junp'éel u koj ixi'ime' yaan:

Ichil u ya'abil neek'o'obe' ti' leti' yaan u jach ya'abil ooxojil: 342 yaan ti' 100 gramos.

A wu'uymaj wáa u yala'al ma' uts u seten u'uk'ul ba'alo'ob beeta'an yéetel u k'aab ixi'im ya'ab u yichaankili'.

Junp'éel ba'al ku ch'ujukinaj ku beeta'al yéetel ixi'im. Ma' ko'oji', ku júulja'ata'al, ku k'abéetkuunsa'al ti'al ma' u pajtal wa ba'ax. Ba'ax túun teen ma' ma'alob yila'ali'. **Tumen ya'ab u yooxoj, ts'o'okole' jach ku ts'a'abal ti' le janal ku yala'al industrializados ma' unaj u jach ch'ujukiinta'alo', tumen ku séebkuntik le tek poloktalilo'.**

Chéen in wa'alike' ts'o'ok a laj túuntik; ko'ox ilik wa ku páajtal a ts'íbtik u k'aba' junp'éel u janalil yéetel u jejeláasil le ixi'imo'. Wa bixe' ku páajtal a k'áatik ti' a láak'tsiló'ob yéetel a éetilo'ob.

Ch'ujuk

P'uus

Sáask'ale'en

Koj

Harináil

Ixi'im ti'al uk'aaj

Wa ti' noj kaaj kajakbaleche', wa ka'aj k k'áattech ba'ax u yuk'lil ixi'im ku tek k'ajaltech a wuk'maje', leti'e sa'o'. Wa k'áax kaja'aneche' m'íin yaan u jeel uk'ul a k'ajóol ku beeta'al yéetel ixi'im.

Sa'e' jach ya'ab u jejeláasil: Yaan ku beeta'al yéetel nali', yéetel k'aj, yéetel le ba'ax ku k'aba'intik fécula yaan ichil le ixi'imo'. Lela' champurrado ts'aba'anil u k'aba'.

Yaan xan le su'uts uk'lo'ob je'el bix le tejuino wa tesgüinoo', keet yéetel cerveza, ba'ale' ma' tu beeta'al yéetel cebada, ixi'im ku k'abéetkuunsa'al ti'al lelo'.

Yaan xan le siis uk'lo'ob ku beeta'al yéetel máaytbil ixi'imo', je'el bix le horchatao. Ti' lelo'oba' suuka'an u ts'a'abal ichil junp'íit azucar yéetel junp'íit cacao. Ku suut siisil uk'ulo'ob t'a'ajkuntik máak. U jach lelenkilile' leti'e ku k'ab'a'intik tascalateo, juch'bil oop' yéetel k'uxub je'el bix le ku ts'a'abal ich piibil k'éek'en ti'al u chakk'aank'antalo'. Yaan xan tejate ku beeta'al Oaxacao', ku pu'uk'ul ich ya'ab ja' ti' junp'éel k'at yéetel bat u jeel u xa'ak'o'ob tak le ken jóok'ok u yóom.

Bix a wilik wa ka beetik junp'éel u yuk'lil k'aj.

Kex wa ya'ab a túube' ma'a a laj mak'ik: Ts'aa ka'p'éel lu'uch p'itikbal ichil táankuch u luuchil leche; ts'aa junp'éel chan lu'uch u kaabil kiji' ts'o'okole' ka xa'ak'tik tu beel. Ilawil ma' u to'to'olkubáa.

Woy ku káajal u yit'saatile': Ts'aa u ma'ay canelai, u ma'ay cacao wa vainillai'. Wa xan ka'p'éel k'utbil fresa.

Chúukbes u siis ja'il ts'o'okole' ka péeksik ti'al a wuk'ej. Kuxtúun wa ma' tsaj a k'abéetkuunsik lechee, ka ts'ik chéen ja'i'.

Ma'alob Éetilo'ob.

Jach ma'alob éetilo'ob tumen múul u líik'ilo'ob ich kool: Nal, k'úum yéetel bu'ul. Beey je'el bix le éetilo'ob u yaabilmuba'obo' ku yáantikuba'ob, ku tséentikuba'ob, ku kalaantikuba'ob ts'o'okole' ku láak'intikuba'ob.

Ka wa'alik wale' bix kun béeytal u kalaanta'al junp'éel xíiw tumen u jeel xíiw, wa mix tu péek tu'ux yaan (u jaajile' chéen junchan p'ít) ba'ale' ichil le xiiwo'obo' le bo'oy yéetel tu'ux ku machikuba'ob ti'al ma' u pu'ululo'ob tumen iik'o' jach noj ba'al. Tu yo'olal jáayal ku beetik yóok'ol lu'um le k'úumo' ku sískuntik. Ts'o'okole' beey múul yaniko'obo' ku yáantikuba'ob ti'al ma' u wi't'inta'alo'ob tumen le chéen xiiwo'ob yaan ich koolo'.

Yaan k'iine' ichil le éetilo'oba' yaan iiki' yéetel p'aak, beey túuno' ichil le janalo' ku páajtal u ts'a'abal u p'aakil yéetel u páapil. Ya'ab tu'ux ku meyajta'al le paak'alo'oba' tak ti'al ke'elil tumen ts'o'ok u kaxta'al its'atilo'ob bix u beetchajal ti'al ma' u p'áatal mina'an. Chihuahua tu ka'anal lu'umil le j Tarahumaraobo' ku lookanasa'al le polok nalo' ku yalko'ob u ja'ile', ku jayk'iintiko'obe' ts'o'okole' ku li'isiko'ob beey túulisilo' wa xan ku yoxo'ontiko'ob. Yéetel le ix'i'ima' ku beeta'al junp'éel u ki'iki' janalil jach k'ajóola'an. Chacal u k'aba', chika'an ti' le chakbil ix'i'imo' ba'ale' ku ts'a'abal ichil u k'aab p'aaki', iixil yéetel ajo. Tu láak' tu'uxo'obe' ku k'aba'intik chuales.

Je'el bix u bin u ch'iijilo'obe' beey u bin u loolankilo'ob, u yaak'il yéetel u muunil u sóol le bu'ulo' janalbil ba'aolo'ob xan. Ts'o'okole' le ken meenchajak u janlilo'obe' ku ka' núupulo'ob, jeta'an ya'ab bix u meenchajal u janlilo'ob, chéen tukult bix ki'ilo'ob ichil junp'éel u janalil, ts'o'okole' wa ka wojéelt bix u t'ajkunsiko'ob a wóole' je'el tak u ki'imaktal a wóole'.

Ti' le janalbil ba'alo'ob ku múul pa'ak'alo'oba', máakalmáak jach uts ta t'aani', k'ajóolta'an wáa ta wotoch u janalil tu'ux ku nu'upul kex ka'p'éel wa oxp'éel u paak'alilo'ob kool. Je'el bixake', a paak'al wa manbil, k'áat u chi' máax beetik le janalo' ti'al u ts'lktech u tsoolol bix u beeta'al. Ts'iib te'ela' yo'olal ma' a tu'ubsik mix ba'ali', beyo' ti'al a beetik junp'éel u k'iinil ta k'abil.

Kool

Junp'éeel úuchben meyaj; leti' p'a'ajto'on; junp'éeel lelenkil tuukul, junp'éeel miatsil t'aan; junp'éeel bix u kaláantal k'áax (yéetel toj óolal) junp'éeel sijnaalil: leti' tuláakal.

Beey, koole' junp'éeel ba'ax ka'ankunsik k ich tumen ts'o'ok u máansik ya'ab kíimil tu paach ja'abilja'abo'ob, ts'o'okole' ts'oso'ok u ye'esik yaan u na'at, ku kaláantik u kuxtal ts'o'okole' jats'uts u meyajtik máak le ba'ax tséentiko'. Chéen tukulte' yaan máaxo'ob mix ba'al ku maniko'ob u jaanto'ob tumen tuláakal yaan ti'ob tu koolo'ob, ku múul meyajtiko'ob, tu'ux paak'alnaja'ano'ob.

Ba'ale': koole' jach ya'ab u meeyjul, u kalanil yéetel u yojéeltik máak u beetej.

Le t'aan milpao' nahuatl t'aan,
millie' káax meyajta'an wa lu'um
péeksa'an u k'áat u ya'alej, pane'
yóok'ol u k'áat u ya'alej. Ba'ale'
ixi'im u ya'abil ba'ax ku pa'ak'al ti'
kool, le o'olale' ts'o'ok xan u p'áatal
beey u k'aba'into'.

Koole' junp'éeel kúuchil tu'ux ku pa'ak'al ixi'im yéetel tuláakal u xa'ak' le ken tso'okok u too'ka'al, ba'ale' táanil ku jáanch'akta'al tso'okole' ku ch'a'akal u che'il tu ts'ooke' ku too'ka'al. U k'aba' u nu'ukbesajile' kool yéetel too'k. Beey chéen u ta'anil le too'k yaan yóok'olo' chéen cháak ku pa'atik ti'al u pa'ak'al.

Junp'éeel u nojba'alil le nalo' ma' tu páajtal u tsa'ayal wa ma' tu táakpajal máak ti'al ka'aj páatak u ch'iijil, tumen ma' tu yoxo'ompajal tu juunal ti'al ka'aj pak'chajak tu juunal ti'al u káajal tu ka'téen. Kex túun beyo', junp'éeel u jach úuchben paak'alil le yóok'olkaaba'.

Koole' ku páajtal u meenchajal ti' táax lu'u'um, ti' jo'ol lu'um yéetel tak ich nukuch kaaj. Ku páajtal u beetchajal chichan wa nojoch u ba'alile' k'abéet a wáanta'al a meyajte. Le beetike' mina'an je'el bix le múul meyaajo', ka múul áantikabáa yéetel a wet beel, beyo' séeb yéetel jats'uts u múul meyajta'al le koolo'.

Le ba'ax beetik u noj ba'altal junp'éeel koole' leti'e u ya'abil janabil ba'ax ku pa'ak'al ichilo' ts'o'okole' ma' chéen ku ka' ts'ik u muuk' u yóol le lu'umo' ba'ale' ku yantal u ya'abil xiiw u jaant ba'alche'ob yéetel ik'eelo'ob ku kajtalo'obi' tu'ux ku sutiko'ob junp'éeel u mooy sijnaalil. Le lu'umo' ma' tu k'oja'antal, bul ja'ab tooj u yóol, ku páajtal u pa'ak'al tak ka'páak junp'éeel ja'ab: u koolil k'iine' ku pa'ak'al ti'al ke'elil ti'al jochbil ti'al ja'aja'lil, u koolil ja'e' ku pa'ak'al ti'al ja'aja'lil ti'al u tsa'ayal ti'al ke'elil.

U jaajile', yaan tu'ux jach ma'alob u tsa'ayal le paak'alo'obo, u xa'ak'ta'alo'obe' jach ya'ab bix u meenchajal, kex tumen je'el ba'alak k'iine' múul u máan le éetilo'oba: ixi'im, k'úum yéetel bu'ul.

Máax kaja'an woye'

Yaan koolo'ob tu'ux pak'an che'ob ku yichaankilo'ob je'el bix oom, pichi', puut, ja'as, wa lima. Ti' u jeelo'obe' ku pa'ak'al rábano yéetel p'aaki', ba'ale' yaan u jeelo'ob tu'ux pak'aan iis, p'aak, iik, papaloquelite, quelite, páak'am, iixil, ts'íim, chicharo, bu'ul, pimienta, quintonil, café, mafafa, xtees, jamaima, verdolaga yéetel u jeel janabil xíwo'ob jejela'antak u k'aba'ob je'el bix u yaak' wakax, yéetel chivitos. Yéetel xan ya'abkach verdura.

Yaan mejen xíwo'ob ich koole' ma' janalbe'eno'obi' mix tu ts'aakankilo'ob, chéen tí'al u tséentikubáa xnook'ol wa tí'al ik'el, beyo' ma' tu k'askúuntiko'ob xan le paak'alo'. Ba'ax túun u beelal to'on le ik'elo'obo'. Tí'al u niikankilo'ob.

Kex ma' tu jaanta'al u ya'abil le xíiw ku jóok'ol ich kool tumen máako', u janal ba'alche'ob ku kajtalo'ob ich kool wa le ku tek taalo'ob yaan kíino', leti'ob áantik le lu'um tu'ux ku máan u janalo'obo' tí'al ma' u k'oja'antal: beey xan le wakaxo'ob, tsíimin, chivo, taman, xkaax, pato wa t'u'ulo', ku páaktiko'ob tu'ux ku janalo'ob, ts'o'okole' yéetel u ta'obe' ku ka' ch'a'ik muuk' le lu'umo'. Ts'o'okole' le ken ts'o'okok le joocho' leti'ob jaantik u sak'abil le nal ku p'áatal ich koolo', óoli beey t'anbil u beeta'alo'ob tí'al u páakto'obe', u ba'alile' ku misbankúuntko'ob. Tak le kuuxum yéetel le ik'el ma' chika'an chéen tu yej yich máako' ku yáantajo'ob tí'al u toojil u yóol le lu'umo'.

Ts'o'okole' tu bak'paach le koolo' ku meenchajal u láak' ba'alob je'el bix u yalabta'al le kaabo' yéetel u yalak'ta'al u jeel ba'alche'obo'.

Ts'o'ok a wilik wáa. Fertilizantes, insecticida yéetel herbicida industriale' mina'an ich kool tumen le ken máanak k'iine' ma' tu beetiko'ob uts, chéen k'aas. Tuláakal ba'ax kuxa'ane' yaan ba'ax ma'alob ku beetik ich kool le beetik múul u kajtalo'obi'.

Koole' junp'éel yóok'olkaab

Le ken ts'o'okok jooch

Le ken ts'o'okok u tséenta'al Yuum lik'o'obe', ku yéeya'al u jach ma'alobil le nalo', le jach kokojkil u yixi'imalo', le nuuktak yéetel keettako', ku beeta'al u yi'inajil tí'al pak'bil tu ka'téen. Tí'al ka yanak 100 kilos ixí'ime' k'abéet u yixi'imal kex 364 nal. Yaan k'iine' ku k'iinbesa'al le i'inajo', tí' ku béeytal a yéeyik tí'al a pak'i', tí' ka bin a túuntiko'obi' wa ka xa'ak'tiko'obi', beey k kalaantik ba'ax p'ata'an to'on tumen k úuchben ch'i'ibalo': Le ixí'imo'.

Yáax u ts'a'abal k'ajóoltbile' 2019

Le meyaaja' ku ts'a'abal k'ajóoltbila' u ti'al Casa Gallina

© U ts'iibilo'ob

© U yoochelo'ob

Nu'ukbesajil: Casa Gallina / **Ts'iibo'ob:** Roxanna Erdman / **Oochelo'ob:** Adriana Campos

Jo'olbesaj nu'ukbesajil: Josefa Ortega / **Tsoolol:** Luis Miguel Leon

Sutt'aano'ob: Alberto Castro Cruz (náhuatl), Vicente Marcial Cerqueda (zapoteco) y Pedro Uc Be (maya) / **Xak'al ts'iibo'ob:** Rosa Elba Camacho (español)

Roxanna Erdman. Mexicana x ts'iib yéetel x nu'ukbesaj ts'iib, UNAM xooknaji, ya'ab ja'abilo'ob tu beetaj u nojchil periodico je'el bix La Jornada Niños, Vagón Literario yéetel Disney Aventuras. Ichil u noj meyaaje' ti' ku chiikpajal le ku k'aba'intiko'ob Elogio del jaguar, Zorrillo el último yéetel le jaats ku k'aba'intik Ajonjoli. Tu k'amaj ántaj yéetel najmatil ti' FONCA ti'al x loobayen its'ato'ob, tu k'iinil bejla'e' leti' jo'olbesik u kúuchilil Literatura Infantil y Juvenil de Edelvi ves woy Mexicoe'.

Adriana Campos. X pat wooj, pat wooj tu kanaj Universidad Iberoamericana. Tu ja'abil 2012 tu noj láailtuba ti' ilustración en el Diplomado de Casul ka'aj tu chúukbesaj yéetel jejeláas nu'ukbesaj kaambalo'ob ti' wooj tak tu walkilila'. Tu ts'aj k'ajóoltbil u meyaj ti' editorial je'el bix Edelvives, Castillo, El Naranjo yéetel FCAS. Bejla'e' kex leeyli' x pat wooje' leti' u co-directorail u kúuchilil diseño Water House ts'o'okole' ku yáantaj yéetel u jeel kúuchilo'ob meyaj tu'ux ku beetikubáa u nojchil ti' its'at yéetel u jejeláasil u meeyajilo'ob its'atil.

Casa Gallinae' junp'éel jo'olbesaj miaatsil meyaj jejelás yóol tu'ux ku jolche'etik kaambalilo'ob yéetel u péektsililo'ob miaatsil, mejen kaaj yéetel sijnáalil. Le jo'olbesaj meyaaja' ti' ets'ekbal Santa María la Riberae' junp'éel u chan k'iwikil Ciudad de México, táan u yáantaj ti'al u yantal múul óolalil ichil le mejen kaajtalilo'obo'.

U nuuktakilo'ob: Ajbej: Aimée Labarrère de Servitje. **J Méek'táano'ob:** Hans Schoepflin, Lisl Schoepflin, Osvaldo Sánchez, Miguel Iwadare, Luis Vargas Santiago y Josefa Ortega.

Ts'uulo'ob káajsej: Hans Schoepflin y Aimée Labarrère de Servitje.

J Múulmeeyjo'ob: Josefa Ortega, Susana Pineda, Rosa Elba Camacho, David Hernández, Rodrigo Simancas, Mariano Arribas, Luis Gómez, Eric Álvarez, Rosario Hernández y Edwin Llerena.

Ti'al u nu'ukbesajil le tuukulo'ob wiinikkunsa'ano'ob ti'al u ja'abil 2019- 2020 Casa Gallinae' ku niib óoltik u táats' áantaj Fundación BBVA ichil u wóoltuukulil Bi, Fundación Jumex Arte Contemporáneo yéetel Secretaría de la Cultura tu noj kaajil Ciudad de México.

Sabino 190 Col. Santa María la Ribera, México 06400
www.casagallina.org.mx

Ixi'imo' one' ju'unkinta'ab tu wináalil octubre, 2019
tu jo'ol u meyaj Offset Santiago, San Pedro Toltepec,
Parque Industrial Exportec 1, 50200. Toluca de Lerdo, Méx.
Tuláakal u p'éelele' 2,500: 1,000 ich kastláani',
500 ich náhuatli', 500 ich maayai' yéetel 500 ich zapotecoi'.